



RIKSBANKENS
JUBILEUMSFOND

STIFTELSEN FÖR HUMANISTISK OCH
SAMHÄLLSVETENSKAPLIG FORSKNING

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet

Runsvenska skriftrationer och ett supplement till Upplands runinskrifter

2009-2014

Projektet har haft ett dubbelt syfte. Tanken var dels att undersöka och kartlägga olika skriftrationer under vikingatiden, dels att skapa ett digitalt supplement med de ännu outgivna runinskrifterna i sten från Uppland.

Resultat

Projektet har hittills resulterat i 50 tryckta artiklar, varav några utgörs av recensioner och populärare framställningar. Till detta kommer ett tiotal artikelmanus, som förmodligen kommer att tryckas framöver. Dessutom har jag under de senaste fem åren hållit ett 50-tal föredrag och seminarier vid olika universitet, konferenser och i andra sammanhang. Mina undersökningar av nyupptäckta och tidigare okända runinskrifter har också resulterat i ett 30-tal undersökningsrapporter, som finns tillgängliga på Riksantikvarieämbetets hemsida.

Beträffande de runsvenska skriftrationerna har intresset under arbetets gång kommit att koncentreras till ett antal problemområden, som har framstått som centrala och mest fruktbara.

Ett rör runradens (den s.k. futharkens) utveckling och runornas användning under de två första århundradena av vikingatiden. Jag har här granskat den största delen av materialet personligen, vilket har lett till flera nya insikter. En iakttagelse rör förhållandet mellan den äldre 24-typiga futharken och yngre runraden med endast 16 tecken, där jag tror att det går att se ett tydligt brott mellan de båda varianterna och inte en successiv utveckling som en del forskare har räknat med. Den yngre runraden består när den först dyker upp i materialet av 16 tecken och det inslag av ytterligare runor hämtade från den äldre runraden (som g, w, d), som har antagits i vissa inskrifter och som skulle kunna tyda på en gradvis förändring, kan i de allra flesta fall förklaras på ett annat sätt (Källström 2012d; 2013j s. 102 ff.). Jag har också ägnat ett särskilt intresse åt kortkvistrunradens utveckling på svenskt område (Källström 2012e, 2013j s. 105 ff.). Detta material omfattar efter min genomgång ett 40-tal inskrifter, varav några som inte tidigare har uppmärksammats.

Ett antal delstudier har ägnats runbruket inom några begränsade områden i vikingatidens slutskede. Hit hör en studie som rör runortografi och forntida dialekter i Västmanland (Källström 2014g), som visar att det går att etablera dialektgränser och finna förstadium till senare dialektdrag i runmaterialet. Jag har också studerat det särpräglade runbruket i Vadsbo härad i den norra delen av Västergötland och där funnit drag, som pekar på ett tydligt inflytande från norskt område. Förmodligen har dessa kontakter gått över Värmland,

där liknande drag går att iaktta (ännu bara redovisat i ett föredrag i Uppsala den 18 april 2013).

Slutligen kan nämnas en studie rörande användningen av runor i mer vardagliga sammanhang i staden Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid. Genom att granska spridningen av runristade föremål från en arkeologisk undersökning i kvarteret Trädgårdsmästaren 1988–1990 har jag kunnat lägga fram en hypotes om en förändring i runbruket i början av 1100-talet (Källström 2014a). Före ca 1125 är runföremålen här nästan uteslutande knutna till boningshuset, men efter denna tidpunkt finner man dem spridda även i andra miljöer, vilket kan tyda på ett ökat intresse för runorna som skriftsystem under denna period.

För supplementet till Upplands runinskrifter har jag gjort både arkiv- och fältstudier, vilket har resulterat i ett 40-tal artiklar om enskilda inskrifter som har publicerats som pdf-filer på vår hemsida. Manus och utkast till ytterligare ett antal finns färdiga och arbetet är avsett att fortsätta även efter det att projektiden har tagit slut. Helmer Gustavson har samtidigt arbetat med en utgåva av Sigtunas lösföremål, som också kommer att bli en del av detta supplement. Hittills har 50 av hans preliminära artiklar redigerats av mig och publicerats på samma sätt.

Två centrala publikationer

De två mest centrala publikationerna från projektet är ”Vikingatida och medeltida skrifttraditioner. Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet” (Källström 2013j) och ”Birka, Sigtuna och Medelpad – glimtar från tre vikingatida skriftmiljöer” (Källström 2014a).

I den första artikeln ges exempel på olika aspekter på runbruket under vikingatid och äldre medeltid. Jag diskuterar där förhållandet mellan de två huvudvarianterna av den yngre runraden under 800- och 900-talen, de s.k. kortkvistrunorna och långkvistrunorna. Undersökningen visar att den tidigare konstaterade geografiska fördelningen mellan dessa varianter, där långkvistrunorna dominerar i Danmark och kortkvistrunorna i Sverige och Norge, fortfarande är giltig trots att nytt material har tillförts. En viktig iakttagelse är att de fåtaliga inskrifter med långkvistrunor från denna period som hittills har påträffats i Sverige uteslutande tillhör kusttrakterna och aldrig inlandet. Detta tyder på ett samband med de vikingatida vattenvägarna och att det kan röra sig om en spridning av denna variant av runraden från söder.

En annan intressant iakttagelse i samma artikel rör skillnaderna mellan runtraditionerna i Uppland och Västergötland under tidig medeltid. I det senare området är de medeltida runformerna och skriftkonventioner inspirerade av den latinska skriften etablerade redan under tidigt 1100-tal, medan de som använde runor i Uppland höll sig de vikingatida skriftmönstren ända fram till omkring 1200. Troligen har detta något samband med det långlivade runstensmodet i Uppland, där runstenar av traditionell vikingatida typ framställdes så sent som ännu omkring 1130.

Vissa av dessa ämnen berörs även i den andra artikeln. En undersökning av runristade föremål funna i kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna tyder på att det fanns ett växande intresse för runorna som skriftsystem i början av 1100-talet och flera av fynden utgörs av

djurben med inskrifter verkar ha tillkommit som olika typer av skrivövningar. Fenomenet är lite märkligt med tanke på att det sammanfaller med den period då seden att resa runstenar var på väg att upphöra.

Nya forskningsfrågor

En intressant fråga att gå vidare med är att testa hypotesen om en tydlig förändring av runbruket i Sigtuna omkring år 1125 genom att jämföra med runmaterial från andra arkeologiska undersökningar i staden. Det kan här också vara givande att göra liknande studier i runmaterial från andra medeltidsstäder. En annan intressant uppgift är studera runformerna och ortografin i den yngsta gruppen av uppländska runstenar och jämföra dessa med hur det ser ut i runinskrifter på lösföremål från Sigtuna.

Internationell förankring

Delresultat har redovisats i samband med internationella konferenser, exempelvis i ett plenarföredrag vid The Seventh International Symposium on Runes and Runic Inscriptions i Oslo 2010 (Runes in Context). Jag har också deltagit i de årliga internationella fältrunologmötena samt varit medarrangör i två av dessa (2009 i Sigtuna och 2013 i Mora, Dalarna). Under hösten 2013 och våren 2014 gjorde jag en del av min tjänst i Oslo för att medverka i projektet "Reading and interpreting runic inscriptions: the theory and method of runology" på Centre for Advanced Study (CAS) vid Norska vetenskapsakademien, vilket gav mig möjlighet att orientera mig i det norska runmaterialet samt även delta i fältundersökningar i Norge och på Isle of Man. Jag var också en av arrangörerna av det åttonde internationella symposiet om runor och runinskrifter, som hölls i Nyköping den 1–6 september 2014 med temat "Reading runes: Discovery, Decipherment, Documentation".

Forskningsinformativa insatser utanför vetenskapssamhället

För att föra ut delar av forskningen har jag bl.a. utnyttjat Riksantikvarieämbetets blogg, K-blogg, där jag under projektperioden har skrivit 25 inlägg om olika runologiska ämnen (<http://www.k-blogg.se/author/makam/>). De flesta har haft anknytning till upptäckter och händelser i samband med projektet. Detta verktyg har gjort det möjligt att på ett snabbt och enkelt sätt sprida information utan att för den skull behöva göra avkall på vetenskaplighet. Jag har också hållit en del populärare föredrag på lokala museer (Gamla Uppsala museum, Gotlands museum, Hälsinglands museum, Ljusdalsbygdens museum, Sörmlands museum och Västergötlands museum) och för hembygdsföreningar i olika delar av landet.

Publiceringsstrategi

Min tanke har varit att publicera i de tidskrifter som har varit mest lämpade för de delämnena som har behandlats. Artiklar rörande nyfynd har sänts till Fornvännen, där denna typ av artiklar tidigare ofta har publicerats. Rent runologiska artiklar har jag erbjudit tidskriften Futhark: International Journal of Runic Studies. Artiklar som rör tolkningen av namn har skickats till Studia anthroponymica Scandinavica och Namn och Bygd.

Jag har också sett en poäng i att publicera artiklar som kan vara av lokalt intresse i årsböcker från museer (exempelvis Situne Dei och Hälsingerunor).

Samtliga publikationer som har utkommit under projektiden finns listade på projektets hemsida med direktlänkar i de fall som de är tillgängliga som fulltext på nätet. För närvarande gäller detta ca 60 procent av artiklarna.

Länkar till hemsidor:

Runsvenska skrifttraditioner:

<http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/runsvenska-skrifttraditioner/>

Digitalt supplement till Upplands runinskrifter:

<http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/supplement-till-upplands-runinskrifter/>

Publikationer från projektet

<http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/runsvenska-skrifttraditioner/publikationer-fran-projektet/>

2009a. Från Berga till Göksten, i: K. Cassel (red.): Hugget i sten för evigheten. Nyköping: Sörmlands museums förlag. S. 34–55.

2009b. Han var Ragnhilds son – om namn och relationer i broinskrifter, i: A. Nordberg & L. Andersson (red.) Bro till evigheten. Brons rumsliga, sociala och religiösa dimension under vikingatid och tidig medeltid. Stockholm: Stockholms läns museum. S. 34–41.

2009c. Ortnamnet Hedeby på runstenen vid Kattnäs kyrka (Sö 16), i: Namn och Bygd 97 (2009), s. 51–63.

2009d. Runstensfynd från Spånga kyrkogård, i: J. Wändesjö, Spånga kyrkogård, förhistorisk boplats & medeltida bygghytta. Stockholms stad, Spånga, RAÄ 380, Stockholms stadsmuseum, Arkeologisk rapport 2009:2. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, Dokumentationsenheten. S. 32–42.

2010a. "... men jag fulländade den?". Till tolkningen av ett dunkelt parti på runstenen Ög 66 vid Bjälbo kyrka, i: Arkiv för nordisk filologi 125. S. 51–66.

2010b. Det 22:a internationella fältrunologmötet 11–13 september 2009 i Sigtuna, i: Fornvännen 105. S. 121–123.

2010c. Ett par norrländska namnproblem: nom. þrusun (Hs 12) och nom. aunhar (M 8), i: Studia anthroponymica Scandinavica 28. S. 5–26.

2010d. Forsaringen tillhör 900-talet, i: Fornvännen 105. S. 228–232.

2010e. Hårds dotter och Gillögs son, i: S. Nyström (red.) Namn – en spegel av samhället förr och nu. Språkvårdssamfundets skrifter 41. Stockholm. S. 115–135.

2010f. Lost words in personal names in Viking Age runic inscriptions. Obvious problems and some possible solutions, i: L. Elmevik & S. Strandberg (red.) Probleme der Rekonstruktion untergegangener Wörter aus alten Eigennamen. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 112. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. S. 175–184.

2010g. Lönnrunorna i Långgränd. En runinskrift och en ordlek från medeltidens Sigtuna, i: Situne Dei 2010. S. 77–83.

2010h. Rec. av M. Hansson & P. Stille (red.), Runor i Kronobergs län, Kronobergsboken 2008, i: Historisk tidskrift 130 (2010): 134–137.

2010i. Rec. av Lydia Klos, Runensteine in Schweden. Studien zu Aufstellungsort und Funktion (2009), i: Fornvännen 105. S. 260–262.

2010j. Runbruk i förändring. Några tankar om vikingatidens skrifttraditioner, i: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien årsbok 2010. S. 183–194.

2010k. Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning. I: P. H. Ramqvist (red.) Arkeologi i Norr 12. S. 109–131.

2010l. Runstenen från Tunnerstad på Visingsö. Ännu en runologisk gåta, i: K. Jóhannesson (red.), Bo65. Festskrift till Bo Ralph. Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 39. Göteborg: Meijerbergs institut för etymologisk forskning, Göteborgs universitet. S. 80–88.

2010m. Some Thoughts on the Rune-Carver ØpiR. A Revaluation of the Storvreta Stone (U 1022) and Some Related Carvings, i: Futhark. International Journal of Runic Studies 1. S. 143–160.

2010n. Åsmund, Öpir och Önjut – Om individens betydelse för bilden av vikingatidens språkhistoria, i: E. Magnusson & L. Rogström (red.), Språkhistoria – hur och för vem?, Studier i svensk språkhistoria 10. Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 36. Göteborg: Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning, Göteborgs universitet S. 163–174.

2011a. Brottet på Forsaringen, i: Hälsingerunor 2011. S. 39–49.

2011b. Ett digitalt supplement till Upplands runinskrifter, i: Futhark. International Journal of Runic Studies 2. S. 223–226. (tryckt 2012)

2011c. Ett namnproblem hos Åsmund Kåresson: Runföljden kanilf på den försvunna U 986 från Kungsgården, Gamla Uppsala, i: Studia anthroponymica Scandinavica. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning 29. S. 5–20. (tryckt 2012)

2011d. Folklagsbeteckningen Syddaner på Sædingestenen (DR 217). I: Namn och bygd 99. S. 109–114. (tryckt 2012)

2011e. Rec. av K-G. Selinge, Språket i landskapet. Om runstenar, rågångar och byar (2010), i: Futhark. International Journal of Runic Studies 2. S. 242–245. (tryckt 2012)

2011f. Runstenen under kakelugnen i kvarteret Tryckaren – Torbjörn eller Visäte?, i: *Situne Dei* 2011. S. 61–65.

2011g. Två blir en: Om Grällstastenarna i Kila (Vs 27 och Vs 28) och något om vikingatidens brobyggande, i: *Futhark. International Journal of Runic Studies* 2. S. 177–191. (tryckt 2012)

2012a. Binamn på vikingatida runstenar – hur vanliga är de och varför finns de där?, i: *Binamn – uppkomst, bildning, terminologi och bruk. Handlingar från NORNA:s 40:e symposium i Älvkarleö, Uppland, 29/9--1/10 2010. NORNA-rapporter 88. Uppsala: NORNA-förlaget. S. 65–88.*

2012b. Clerical or Lay Literacy in Late Viking Age Uppland? The Evidence of Local Rune Carvers and Their Work, i: K. Zilmer & J. Jesch (red.) *Epigraphic Literacy and Christian Identity. Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North. Utrecht Studies in Medieval Literacy* 4. Turhout: Brepols. S. 27–62.

2012c. Den gäckande runstenen i Ljusdal, i: *Hälsingerunor* 2012. S. 62–71.

2012d. Finstasten i Skederid – ett genmäle, i: *Futhark. International Journal of Runic Studies* 3. S. 135–149.

2012e. Gotländska bildstenar som källor för runologi och nordiska språk, i: M. Herlin Karnell et al. (red.) *Bildstenar. Järnålderns gåtfulla budbärare, Gotländskt arkiv* 84. S. 119–128. [Även i engelsk version: *Gotlandic Picture Stones as Sources for Runology and the History of Scandinavian Languages, i: Gotland's Picture Stones. Beares of an Enigmatic Legacy, Visby: Gotlands museum, 2012*]

2012f. Ljusdalsstenen åter i ljuset, i: *Museivännen. Medlemsblad för museets vänner, Ljusdalsbygdens museum. 2012:1. S. 4–8.*

2012g. Rec. av Zentrale Probleme bei der Erforschung der älteren Runen. Akten einer internationalen Tagung an der Norwegischen Akademie der Wissenschaften (2010), i: *Fornvännen* 107. S. 296–298

2012h. Två arkivfunna runstenar från Uppsalatrakten, i: *Fornvännen* 107. S. 59–62.

2012i. Tysken som blev trilsk. Ett runsvenskt namnproblem från Mörkö (Sö 22), i: K. Leibring et al. (red.) *Namn på stort och smått. Vänskrift till Staffan Nyström den 11 december 2012. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. S. 129-140.*

2012j. Åkomsten och demonen på "feberbenet" från Professorn 4. Ett bidrag till tolkningen av en besvärlig runinskrift från Sigtuna, i: *Situne Dei* 2012. S. 37–43.

2013a. Den rødskjoldede, i: *SKALK* 2013, nr 6. S. 16–17.

- 2013b. Tillsammans med Morten Axboe: Guldbrakteater fra Trollhättan – 1844 og 2009, i: *Fornvännen* 108. S. 153–171.
- 2013c. Kring dalrunorna: det 26:e internationella fältrunologmötet i Mora, 3–6 oktober 2013, i: *Fornvännen* 108. S. 282–284.
- 2013d. Kvinnor och män i tiohundratalets Uppland. Några nedslag i den vikingatida namnhistorien utifrån runinskrifter, i: *Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 2013*. S. 71–88. Summary.
- 2013e. Nyfunna runor i Hejnum kyrka, i: *Byggnadshyttan på Gotland 2011–2012*. S. 79–84.
- 2013f. Nyfunnen runsten vid Odensala kyrka, i: *Situne Dei 2013*. S. 23–30.
- 2013g. Rec. av L. Peterson, »En brisi vas lina sunn, en lini vas unaR sunn ... En þa barlaf...». Etymologiska studier över fyra personnamn på Malsta- och Sunnåstenarna i Hälsingland (2012), i: *Studia anthroponymica Scandinavica*. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning 31. S. 150–153. (tryckt 2014)
- 2013h. Rec. av M. G. Larsson, Kensington 1898. Runfyndet som gäckade världen, i: *Situne Dei 2013*. S. 94–95.
- 2013i. Vad betyder binamnet Rauðumskialdi på Rønningestenen DR 202?, i: *Studia anthroponymica Scandinavica*. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning 31. S. 5–12. (tryckt 2014)
- 2013j. Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet, i: *Futhark. International Journal of Runic Studies* 4 (2013). S. 102–128.
- 2014a. Birka, Sigtuna och Medelpad – glimtar från tre vikingatida skriftmiljöer, i: A-C. Edlund et al. (red.) *Vernacular Literacies – Past, Present and Future*. Umeå. S. 107–124.
- 2014b. Från Forneby till Gamla Uppsala – några nyheter om runristaren Erik, i: *Festskrift till Per Stille, Humanetten* 32, s. 33–41.
- 2014c. Fältrunologernas återbesök på Rots skans, i: *Skansvakten 2014*, s. 11. [I samma nummer finns också ett omtryck av artikeln *Kring dalrunorna* (s. 9–10), tidigare publicerad i *Fornvännen* 2013.]
- 2014d. Gott öl i Sigtuna, i: *Situne Dei 2014*. S. 52–55.
- 2014e. Runor och rena hebreiskan, i: L. Norberg (red.) *Ett aros blir en köping – arkeologi i Åkroken och Nyköping*. S. 36–45.
- 2014f. Runstenar i vinterlandskap, i: *Isbiten. Medlemsblad för Stockholms skridskoseglarklubb 2014*, nr 1. S. 26–27.

2014g. Skriftnorm och runsvensk dialekt – en pilotstudie från Västmanland, i: M. Bylin et al. (red.) Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring. Stockholm. S. 110–122.

Kommande (i de flesta fall antagna, men ännu ej publicerade artiklar):

ms a. Blykorset från Åkroken och den medeltida runtraditionen i Södermanland. (Föredrag vid seminariet Människor i medeltida miljöer, Nyköping, 11–12 december 2012, insänd till en planerad antologi i maj 2013. Kommer att publiceras under 2015.)

ms b. Byzantium reflected in the runic inscriptions of Scandinavia. (Föredrag vid Round Table 22: Byzantium and Viking world, 22nd International Congress on Byzantine Studies, 22–27 augusti 2011, Sofia, Bulgarien samt vid en prepublication conference in Uppsala 3–4 maj 2013. Kommer att publiceras i antologin Byzantium and the Viking World. Insänd i september 2013.)

ms c. Tillsammans med John Wändesjö: "Fader, i dina händer lämnar jag min ande." Död och begravnen centralt i Spånga. (Föredrag vid seminariedagen Runstenarnas tid – en omvälvande epok på Stockholms läns museum den 21 mars 2013. Insänd till planerad konferensvolym i juni 2013.)

ms d. Gravhällen från Tornby i Fornåsa i Östergötland och utvecklingen av några medeltida runformer (Insänd till tidskriften Futhark i juli 2013 och kommer förmodligen att publiceras 2015.)

ms e. Mansnamnet runsv. Gunnvarr – Ett bidrag till en gammal tvistefråga (antagen för publicering i *Studia anthroponymica Scandinavica* 32, 2014.)

ms f. The Rune Carver Åsmund Kåresson and the Runic Tradition in Northern Sweden. (Proceedings from the 17th Viking Congress, 3–10 augusti 2013, Lerwick, Shetland. Insänd i mars 2014.)

ms g. Runor och runstenar i Stockholm. (Artikel till antologi om Stockholm före Stockholm, som kommer att ges ut av Stockholms förlag. Insänd i februari 2014.)

ms h. Viking Age runes (artikel i katalogen till vandringsutställningen "We call them Vikings", producerad av Historiska museet, Stockholm. Insänd i mars 2013.)

ms i. Vikingatidens själ. Ett runord och den svenska missionshistorien (Föredrag vid Svenska språkets historia 13, 8–9 maj 2014. Insänd till konferensvolym i oktober 2014.)